Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

TARJIMANING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI VA TEXNOLOGIYALARI

03 October 2026

UDK 81’25

Tarjimada leksik-semantik transformatsiyalar in’ikosi: Xemingueyning “To Have and Have Not” romani o‘zbekcha tarjimasi misolida

Sherzodbek Saforboyevich Sardorbekov*

Urganch davlat universiteti

✉ sardorbekovsherzodbek@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ingliz tilidan o‘zbek tiliga badiiy tarjimada leksik-semantik transformatsiyalarning namoyon bo‘lishi Ernest Xemingueyning “To Have and Have Not” romani va uning K. Yusupova qilgan o‘zbekcha tarjimasi (2023) misolida tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi – so‘z ma’nosining ichki qayta ishlanishiga asoslangan transformatsiyalarning asosiy turlarini aniqlash, ularning obrazli-uslubiy vazifasini ochib berish hamda tarjimadagi yo‘qotish va boyitish nisbatini baholashdan iborat. Tahlil asliyat va tarjima jumlalarini qiyoslash asosida konkretlashtirish, differensiatsiya, umumlashtirish va modulyatsiya misolida olib borildi. Natijalar semantik harakatning asosan umumiylikdan aniqlik tomon yo‘nalganini ko‘rsatdi: universal “say” fe’li o‘zbek tilida bir necha aniq fe’lga ajraladi, umumlashtirish esa kam uchraydi. Modulyatsiya metafora va hissiy holatlarni o‘girishda obrazni rivojlantiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, bitta ekspressiv birlikning sahnaning hissiy zaryadiga qarab bir necha ekvivalentga ajralishi ekspressiv-kontekstual differensiatsiya (EKD) nomi bilan alohida tur sifatida asoslandi. Semantik yo‘qotishlar ko‘pincha kompensatsiya orqali qoplanishi, leksik-semantik sathda esa me’yoriy-uzual va uslubiy omillar yetakchilik qilishi aniqlandi. Xulosalar tarjima tanqidida va tarjimashunoslikni o‘qitishda qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar

leksik-semantik transformatsiya, konkretlashtirish, differensiatsiya, modulyatsiya, ekspressiv leksika, badiiy tarjima

DOI: 10.5281/zenodo.23278870

Kirish/ Introduction/ Введение

Ikki til o‘rtasida so‘z ma’nolari hech qachon bir-biriga to‘liq mos tushmaydi: bir tildagi so‘zning ma’no hajmi ikkinchi tildagi eng yaqin muqobilidan tor yoki keng bo‘lishi mumkin. Zamonaviy semantikada so‘z ma’nosi bo‘linmas butunlik emas, balki semalar – mayda ma’no belgilari – majmui sifatida qaraladi. Tillar aynan sema tarkibi va uning tuzilishi bilan farqlanadi, tarjimon esa asliyat so‘zining barcha semalarini birdaniga saqlay olmaganda kontekst uchun eng muhimini tanlab, uni maqsad tilining mos birligi bilan ifodalaydi. Leksik-semantik transformatsiyalarning mohiyati shundan iborat.

Bunday o‘zgarishlar nazariyasi Ya.I. Retsker [1] va V.N. Komissarov [2] ishlarida ishlab chiqilgan: ular ma’noni toraytirish (konkretlashtirish), kengaytirish (umumlashtirish) va mantiqiy asosda qayta shakllantirish (modulyatsiya) usullarini ajratadi. Biroq bu usullarning ingliz–o‘zbek juftligida, ayniqsa E. Xemingue kabi kam so‘z bilan ko‘p ma’no ifodalovchi muallif matnida qanday ishlashi va ularning tarjimaga nima berishi yetarli yoritilmagan. Tadqiqotning maqsadi mana shu bo‘shliqni to‘ldirish, ya’ni roman materialida leksik-semantik transformatsiyalarning asosiy turlarini aniqlash, obrazli-uslubiy vazifasini ko‘rsatish va ularning yo‘qotish yoki boyitish tomonga yo‘nalishini baholashdir.

Materiallar va usullar/ Material and methods/ Материалы и методы

Tadqiqot ob’ekti sifatida Xemingueyning “To Have and Have Not” romani [6] va K. Yusupovaning «Тўққилик ва йўққилик» nomli o‘zbekcha tarjimasi [7] olindi. Tahlilda qiyosiy-chog‘ishtirma usul (asliyat va tarjima jumlalarini ketma-ket solishtirish), sema tahlili (asliyat so‘zi sema tarkibining tarjimadagi qayta taqsimlanishini kuzatish) hamda tavsifiy usuldan foydalanildi. Har bir yechim tizimiy, me’yoriy-uzual, uslubiy va pragmatik-madaniy omillar hamda uch qutb – yo‘qotish, neytral holat va boyitish nuqtai nazaridan baholandi.

Natijalar va muhokama/ Results and discussion/ Результаты и обсуждение

Konkretlashtirish va differensiatsiya. Ingliz tilining universal nutq fe’li “said” o‘zbek tarjimasida deyarli har safar vaziyatga mos aniq fe’l bilan almashadi: kapitan Uilli baqirganda «қичқирди», savol berilganda «сўради», achchiqlanib javob berilganda «аччиқланди», afsuslanish ohangida «афсусланди». Bir ingliz fe’li o‘rniga o‘zbek matnida butun bir qator hosil bo‘ladi, natijada nutqiy sahnalarga aniqlik va jonlilik qo‘shiladi. Differensiatsiya bundan ham yaqqolroq ko‘rinadi: “son of a bitch” iborasi roman davomida takrorlansa-da, tarjimada har gal boshqacha jaranglaydi – kapitan Uilli suhbatida «итвачча» (o‘ta qo‘pol), yordamchining o‘ldirilishidan g‘azablangan Harri nutqida «ярамас» (birmuncha yumshoq), Roberto bilan yakuniy sahnada esa «Қанжиқнинг боласи». Xuddi shunday, “crook” so‘zi bir o‘rinda «каллоб», boshqa o‘rinda «аблах» tarzida berilgan. O‘zbek tilining salbiy-ekspressiv leksikasi ingliz tiliga nisbatan ko‘proq tabaqalangani bois bir o‘lchovli takror rang-barang ifodalar tizimiga aylanadi; bu tarjimaning kambag‘allashuvi emas, aksincha, boyishidir.

Umumlashtirishning cheklanganligi. Nazariy jihatdan konkretlashtirish va umumlashtirish teng huquqli bo‘lsa-da, romanda ular o‘rtasida aniq asimmetriya kuzatiladi. Tarjimon asliyatdagi spetsifik birliklarni saqlashga intiladi: “wrist” umumiy «қўл» bilan emas, aynan «билак» bilan berilgan; “highball” va “Bacardi” kabi realiyalar umumlashtirilmay, «хайбол» va «бакарди» shaklida transliteratsiya qilingan. Umumlashtirish uchragan kam o‘rinlar esa odatda soddalashtirish bilan bog‘liq: “big-faced murdering bastard” tahqiri «Ярамас қотил»ga siqilgan. Demak, ingliz tilidan o‘zbek tiliga badiiy tarjimada semantik harakat asosan umumiylikdan aniqlik tomon yo‘naladi.

Modulyatsiya. Metafora va hissiy holatlarni o‘girishda tarjimon so‘zma-so‘z muqobildan voz kechib, asliyat fikrining mantiqiy davomini beradi [3]. Harri dushmanini o‘ldirgach “All the cold was gone from around his heart now” jumlasi «Мана энди Ҳарриниг юрагини эгаллаб ётган бор музлик ариди» deb o‘girilgan: yurak atrofidagi “cold” yaxlit «музлик» obraziga, “was gone” esa «ариди» (eridi) fe’liga aylantirilgan. O‘zbek tasavvurida muzning erishi qo‘rquvdan xalos bo‘lishning tabiiy metaforasi bo‘lgani uchun asliyatning hissiy ta’siri nafaqat saqlanadi, balki yanada yaxlit bo‘ladi. Shu jumla davomidagi “the old hollow, singing feeling” uch so‘zli tavsifi «ўша эски нола»ga jamlangan: neytral “singing” (kuylash) hasratli “нола” semasi tomon rivojlangan. “I was broke” esa moliyaviy fakt o‘rniga uning ma’naviy oqibatini bildiruvchi «Мен тамом бўлдим» bilan berilgan. Bunda modulyatsiya ko‘pincha siqilish va madaniy moslashtirish bilan birga amal qiladi, shu bois leksik-semantik va leksik-grammatik jarayonlar orasidagi chegara shartli bo‘lib qoladi.

Yo‘qotish va kompensatsiya. Semantik yo‘qotishlar tillar orasidagi obyektiv nomuvofiqlikdan kelib chiqadi. Masalan, “big-faced murdering bastard” «Ярамас қотил» bo‘lganda “big-faced” tafsiloti tushib qolgan va tahqirning vizual aniqligi susaygan. Biroq bunday yo‘qotishlar ko‘pincha kompensatsiya va modulyatsiya bilan qoplanadi: bir joyda yo‘qolgan ekspressivlik boshqa joyda tiklanadi. Shuning uchun tarjimani yo‘qotishlar yig‘indisi emas, yo‘qotish va qoplashning dinamik muvozanati sifatida baholash to‘g‘riroq. Funksional (dinamik) ekvivalentlik [4] nuqtai nazaridan ham muhimi so‘zning shakli emas, balki uning o‘quvchiga ko‘rsatadigan ta’siridir; adekvat tarjima esa matnning yaxlit badiiy-hissiy ta’sirini qayta yaratadi [5].

Ekspressiv-kontekstual differensiatsiya (EKD). So‘kinish va ekspressiv leksikaning tarjimasi tahlilidan leksik-semantik transformatsiyalarning alohida ko‘rinishi ajratildi. EKD – asliyatdagi bitta ekspressiv birlikning tarjimada sahnaning hissiy zaryadiga qarab bir necha ekvivalentga muntazam ajralishidir. Uning elementlari ilmga notanish emas: bitta ko‘p ma’noli birlikning kontekstga ko‘ra ajralishi Retskerning differensiatsiyasi doirasida tasvirlangan [1], vaziyat ta’siriga ko‘ra tanlash esa Nidaning funksional ekvivalentligi [4] bilan hamohang. Biroq EKD ni mustaqil tur qiladigan to‘rt belgi bor. Birinchidan, tanlov mezoni denotativ-mantiqiy

emas, balki hissiy: sahnaning ekspressiv darajasi. Ikkinchidan, u yakka almashtirish emas, butun matn bo‘ylab tizimli ekspressiv shkala hosil qiladi. Uchinchidan, uning manbayi ikki tilning ekspressiv leksikasi tabaqalanishidagi tipologik farqdir. To‘rtinchidan, u yo‘qotish emas, boyitish qutbida turadi. Bu mexanizm uch mustaqil leksik guruhda kuzatildi: “son of a bitch” shkalasi, nutq fe’llari qatori va “crook” muqobillari. Boshqa asarlar materialida sinash esa istiqboldagi vazifadir.

Tahlil qilingan turlar 1-jadvalda umumlashtirilgan.

Transformatsiya turi	**Roman materialidagi misol**	**Yetakchi omil**	**Yo‘nalishi**
Konkretlashtirish / differensiatsiya	“say” → «деди / сўради / қичқирди / аччиқланди»	me’yoriy-uzual, uslubiy	boyitish
Umumlashtirish (cheklangan)	“big-faced murdering bastard” → «Ярамас қотил»	uslubiy	yo‘qotish
Modulyatsiya	“cold … was gone” → «музлик ариди»; “I was broke” → «тамом бўлдим»	uslubiy, pragmatik-madaniy	siljish / boyitish
EKD	“son of a bitch” → «итвачча / ярамас / Қанжиқнинг боласи»	me’yoriy-uzual, uslubiy	boyitish

1-jadval. Leksik-semantik transformatsiya turlari, yetakchi omillari va yo‘nalishi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, leksik-semantik sathda tizimiy omil deyarli qatnashmaydi: yetakchilik me’yoriy-uzual va uslubiy omillarga o‘tadi, yo‘nalishlar orasida esa boyitish qutbi ustun keladi. Til sathi grammatikadan semantikaga ko‘tarilgan sari transformatsiyalarning majburiylik darajasi pasayadi, tarjimonning ijodiy mas’uliyati va boyitish imkoniyati esa ortadi.

Xulosa/ Conclusion/ Заключение

Tahlil quyidagilarni ko‘rsatdi. Birinchidan, konkretlashtirish va differensiatsiya leksik-semantik sathdagi eng faol transformatsiyalar bo‘lib, ingliz tilining universal birliklarini o‘zbek tilida aniq va kontekstga sezgir muqobillarga ajratadi. Ikkinchidan, umumlashtirish sezilarli kam qo‘llanadi va bu tarjimonning aniqlik hamda realiyalarni saqlashga sodiqligi bilan izohlanadi. Uchinchidan, modulyatsiya metafora va hissiy holatlarni o‘girishda obrazni rivojlantiradi hamda tarjimondan eng yuqori mahorat talab qiladi. To‘rtinchidan, semantik yo‘qotishlar obyektiv nomuvofiqlik natijasi bo‘lib, ko‘pincha kompensatsiya orqali qoplanadi. Beshinchidan, ekspressiv-kontekstual differensiatsiya mustaqil tur sifatida ajratildi va o‘zbek tilining ekspressiv boyligini badiiy tarjimada ro‘yobga chiqarish vositasi sifatida baholandi. Natijalar tarjima tanqidida va tarjimashunoslikni o‘qitishda foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. — Москва: Международные отношения, 1974.

[2] Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — Москва: Высшая школа, 1990.

[3] Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). — Москва: Изд-во ИОСО РАО, 2001.

[4] Nida E.A. Toward a Science of Translating. — Leiden: E.J. Brill, 1964.

[5] Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. — Москва: Наука, 1988.

[6] Hemingway E. To Have and Have Not. — Toronto: HarperPerennial Classics, 2012.

[7] Юсупова К. [тарж.] Тўқчилик ва йўқчилик. — Тошкент: Олтин қалам нашриёти, 2023.